

*Makalenin Türü: Araştırma Makalesi / Research Article
*Geliş Tarihi / First Received: 20.09.2024
*Kabul Tarihi / Accepted: 05.12.2024
*Atf Bilgisi: Memmedova, Ş. (2024). "Türk Devletlerinin Latin Əlifbasına Keçidi". Hars Akademi, 7 (2), 163-168.
*Citation: Memmedova, Ş. (2024). "Turkish States Transition to Latin Alphabet". Hars Akademi, 7 (2), 168-168.
*DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14547940>

TÜRK DÖVLƏTLƏRİNİN LATİN ƏLİFBASINA KEÇİDİ

*Şeker MEMMEDOVA**

Öz

Məqalədə türk dövlətlərinin latın əlifbasına keçid mərhələlərindən bəhs olunur. Türk dövlətlərini birləşdirən ən mühüm şərtlərdən olan ortaq əlifba məsələsi hazırda Türkologiyanın əsas tədqiqat obyektlərindədir. Müxtəlif təsirlər altında bir çox əlifba sistemindən istifadə edən türk xalqları öz tarixi boyunca göytürk, uyğur, ərəb, latın, kiril və s. kimi əlifbalardan istifadə etmişlər. Əslində bu müxtəlif əlifbalar türk dillərinə tam uyğun gələn əlifbalar olmaqdan savayı, həm də türk dövlətlərini bir-birindən müəyyən dərəcədə ayrı düşməsinə də səbəb olmuşlar. Müqayisəli götürülsə, nə ərəb və nə də kiril əlifbası türk dillərinin heç birinə tam şəkildə uyğun gəlirdi. Latın əlifbası isə türk dilləri üçün seçilmiş ən münasib əlifba sayılmalıdır. Əminliklə demək mümkündür ki, ortaq türk-latın əlifbasından istifadə edilməsi türk xalqları arasındakı əlaqələri daha da möhkəmləndirəcəkdir. Tarixinə baxılsa, latın əlifbasına keçid mərhələsində birinci addımı Türkiyə Cümhuriyyəti atmışdır. Onun ardınca isə müəyyən fasilələrlə Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan ortaq latın əlifbasına keçmişlər. Təəssüf ki, Qırğızıstan isə hələ də kiril əlifbasından istifadə etməkdədir. Düzdür, latın əlifbasına keçidlə bağlı ciddi müzakirələr aparılsa da, hələlik qəti qərara gəlinməmişdir. Ümumi kökə və mədəniyyətə sahib olan türk xalqlarının ortaq əlifbaya sahib olmalarının müstəsna əhəmiyyəti bir-biri ilə sürətli inteqrasiya proseslərinin daha tez və asan olmasıdır. Vahid əlifbanın mövcudluğu ortaq türk ədəbi dilinə aparən yolda ilkin şərtlərdəndir.

Anahtar Sözcüklər: ortaq əlifba, türk dilləri, latın əlifbası, türkologiya.

THE TRANSITION OF TURKIC STATES TO THE LATIN ALPHABET

Abstract

The article talks about the transition stages of the Turkish states to the Latin alphabet. The issue of the alphabet, which is one of the aspects that unites the Turkic states, is one of the main research objects of Turkology. The Turkic peoples who used many alphabet systems under different influences, like goyturk, uyghur, arabic, latin, krill, etc. used alphabets like The use of different alphabets separated the turkic states from each other to a certain extent, and they were not exactly suitable for the Turkish language. The Arabic and Cyrillic alphabets did not fully correspond to any turkic language. The latin alphabet is the best alphabet chosen for Turkic languages. The use of a common Turkish-Latin alphabet will further strengthen the ties between the turkic peoples. The Republic of Turkey took the first step in the transition to the latin alphabet. After him, Azerbaijan, Turkmenistan, Uzbekistan, and Kazakhstan switched to the common latin alphabet. Kyrgyzstan still uses the Krill alphabet. Although there have been discussions about the transition to the latin alphabet, no definitive decision has been made. The exceptional importance of the common alphabet of the Turkic peoples, who have a common root and culture, is that the processes of rapid integration with each other are faster and easier. The existence of a single alphabet is one of the prerequisites on the way to a common Turkish literary language.

Keywords: common alphabet, turkic languages, latin alphabet, turkology.

*Dr., Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti, Filoloji, Türkoloji, Bakü. shakarmammadova1986@gmail.com / ORCID: 0009-0005-5385-4733.

Giriş

Yazı bir xalqın mədəniyyətini keçmişdən gələcəyə daşıyan faktordur. İnsan yarandığı bir gündən ünsiyyət qurmağa, fikrini başqalarına çatdırmağa çalışmışdır. Bunun üçün ən mükəmməl vasitələrdən birincisi məhz yazının - əlifbanın ixtira olunmasıdır. Dil və əlifba bir-birilə əlaqəli olduğu kimi, hər bir xalqın varlığını, mövcudluğunu təsdiq edən faktorlardan sayılır. Qrafik işarələr toplusu olan əlifbanın xalqlara məxsus mədəniyyətin inkişafının və yüksəlməsinin əsas hərəkətverici qüvvəsi olmaqla yanaşı ədəbi dilin inkişafında da çox böyük əhəmiyyəti var.

Hər bir dövrün mədəni inkişafı və tərəqqisi üçün zəruri sayılan əlifba məsələsi bugün türkologiya elmi üçün çox böyük əhəmiyyət və aktualıq kəsb edir. Belə ki, türk xalqları arasında vahid ünsiyyət dilinin yaradılması orta əlifbadan keçir. *"Ortaq türk dilinə gedən yolda orta əlifba yaradılması mütləqdir. Orta əlifba olmadan vahid ünsiyyət dilini yaratmaq mümkün deyildir"* (İbrahimov 2017: 8).

Tarixinə baxılsa, türklərin əsrlər boyu müxtəlif təsirlər altında bir çox əlifba sistemindən istifadə etdikləri məlum olur. Bunlardan göytürk, uyğur, ərəb, latın və kiril əlifbaları ən geniş şəkildə istifadə olunan əlifbalardır. Orxon-Yenisey yazısı – qədim göytürk əlifbasının tarixi haqqında əlimizdə hələ də dəqiq məlumat olmasa da, Türkcənin yazıldığı ilk əlifba göytürk yazısıdır ki, istifadə tarixi miladın VII əsrindən başlayır. Belə ki, *"göytürk yazı sistemi ilə yazılmış ilk nümunələr VII əsrin sonlarına aiddir"* (Clauson Sir Gerard, 1962).

1300 illik tarixə malik Orxon-Yenisey yazısını qədim türk dillərini araşdıran bir çox tədqiqatçılar "Göytürk əlifbası", "Orxon (Orxan, Orkun) əlifbası", "türk əlifbası", "göytürk yazısı" terminləri ilə adlandırmışlar. Sibirdən Avropaya qədər uzanan bir ərazidə əsasən daş üzərində qazılmış göytürk əlifbası qədim olmasına rəğmən, elmi aləmə yalnız XVIII əsrdən məlum olmuşdur. Əlifba birbaşa bəşəriyyətin tərəqqisi ilə bağlı olduğundandır ki, bu abidənin araşdırılmasına bütün dünya alimləri qoşulub iştirak etdi. Beləliklə, türk tarixində yeni bir səhifənin açılmasına səbəb olan bu daş abidənin tədqiqi Türk əlifbası məsələsinə də aydınlıq gətirdi.

Göytürk yazısından sonra Türklərin ikinci milli yazısı olan uyğur əlifbasının nə vaxt istifadə edilməyə başlanıldığı haqqında tarixi mənbələrdə dəqiq məlumat yoxdur. 18 hərfdən ibarət olan uyğur əlifbası mindən artıq əlyazmanı əhatə etməsi baxımından çox böyük əhəmiyyət daşıyır.

Türk xalqlarının mədəniyyət tarixində daha uzun ömrə malik olanı ərəb əlifbasıdır. VII əsrdən başlayaraq bütün türk dövlətləri ərəb əlifbasından istifadə etməyə başladı. Ərəblərin işğal etdikləri ərazilərdə islam dinini və mədəniyyətini yaymağa başlaması ilə İslamı qəbul edən hər bir türk dövləti birbaşa ərəb əlifbasını da qəbul etmiş oldu, çünki "Qurani-kərim" in yazıldığı əlifba olduğu üçün Türk dillərinə uyğun olub olmamasına baxmayaraq üstünlük qazandı. Əslində bu əlifba Türk dillərinin fonetik quruluşuna tam olaraq uyğun deyildi. *"Ərəb əlifbasında saitləri ifadə edən hərflərin yoxluğu uzun müddət mübahisələrə səbəb olmuşdur. Ancaq islam dininin, "Qurani-kərim" in əlifbası kimi qiymətləndirildiyi üçün ərəb əlifbası XX əsrə qədər, demək olar ki, heç bir islahata məruz qalmamışdır"* (İbrahimov 2017: 18).

Ərəb əlifbası türk dillərinə uyğun olmadığı kimi bir çox sahədə bu xalqların geriləməsinə səbəb olurdu. Bu əlifba ilə oxuyub-yazmaq çətin olduğundan savadsızlaşma kütləvi hal almışdı, bu da elmi geriliyə gətirib çıxarırdı. Elmi gerilik isə bir xalqın inkişafının qarşısında duran ciddi problemlərdən biridir. Bu problemi Azərbaycanda ilk olaraq Mirzə Fətəli Axundov dilə gətirmiş və uzun müddət ərəb əlifbasının islahı uğrunda çalışmışdır.

"Modern çağda bu problemi ilk dəfə qaldıran və təcrubi olaraq gerçəkləşdirən Mirzə Fətəli Axundzadə olmuşdur. İsmayıl bəy Qaspiralının, Üzeyir bəy Hacıbəylinin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Məhəmməd Şahtaxtiniskinin, Firudin bəy Köçərlinin, Əlimərdan bəy Topçubaşlının, Abdulla Şaiqin, Vəli Xülflunun maarifçilik, cədidçilik fəaliyyətlərində əlifba, ana dili və onun tədrisi problemi ön sırada olmuşdur" (Nərimanoğlu, Ağakışiyev, Abdullayeva 2006: 6).

Ərəb əlifbasının dilimizə uyğun olmadığı kimi cəhalətə də səbəb olduğu haqqında B. Xəlilov yazır: *Məlumdur ki, əlifbamızda ərəbcilik cəhalət yaratmış, dilimizdə, imlamızda müxtəlif çətinlikləri meydana çıxarmışdır* (Xəlilov 2006: 345-346).

Latin əlifbası ilə tanış olan Axundov əlifba islahatı üçün iki yol təklif edirdi: *"Mən iki cür əlifba düşünmüşəm. Onlardan biri latın əlifba hərflərindən seçilərək tərtib edilməlidir ki, onu soldan-sağa yazmaq lazım gələcəkdir. İkincisi isə, hazırkı əlifbamız əsasında qurulmalıdır ki, onu hazırda olduğu kimi sağdan-sola yazmaq olar"* (Axundzadə 2005: 172). Bütün cəhdlərə baxmayaraq M. F. Axundzadə nəinki ərəb əlifbasının islahına, nə də onu başqa əlifba ilə əvəz olunmasına nail ola bilmədi.

Heç təsadüfi deyildir ki, Milli əlifba məsələsi Bakıda 1926-cı ilin fevralın 26-dan martın 5-dək keçirilmiş I Türkoloji Qurultayının qarşısında duran əsas problemlərdən birincisi olmuşdur.

Türkoloji Qurultayda ilk növbədə, ərəb əlifbasından Türk əlifbasına keçirilməsi məsələsi əsas məqsəd kimi ortaya qoyulmuşdu. Bununla yanaşı ərəb əlifbasında islahatların aparılması təklifi də var idi. Qurultayda səs çoxluğu ilə yeni əlifba- latın əlifbasına keçmək qərarı qəbul olunur:

"Yeni türk (latın) əlifbasının ərəb əlifbası və islah olunmuş ərəb əlifbaları üzərində üstünlüklərini və texniki üstünlüyünü, həmçinin yeni əlifbanın ərəb əlifbası ilə müqayisədə nəhəng mədəni-tarixi və mütərəqqi əhəmiyyətini qeyd edən Qurultay, yeni əlifbanın qəbulunu və onun ayrı-ayrı türk-tatar respublikaları və vilayətlərində həyata keçirilmə üsullarını hər bir respublikanın və hər bir xalqın öz işi sayır" (Nərimanoğlu, Ağakişiyev 2006: 424).

Ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid əslində kiril əlifbasına keçmək üçün seçilmiş bir yol idi. Çox az bir müddətdə istifadə olunan latın əlifbasının kiril əlifbası ilə əvəzlənməsinin səbəb və məqsədləri digər əlifbalardan fərqlənirdi. Kiril əlifbasına keçid siyasi xarakter daşdığı üçün qısa müddət ərzində həyata keçirildi. Elə buna görə də bu əlifbanın türk dillərində işlədilməsi uzun müddət çəkmir. Kiril əlifbası da ərəb əlifbası kimi türk dilinə tam olaraq uyğun gəlmirdi.

Son iki əsr ərzində türk dövlətlərində bir neçə əlifbadan istifadə edilməsi onlar arasında əlaqələrə, dilin vahid ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsinə mənfi təsir göstərirdi. Ona görə də əlifba məsələsi Türkologiyada aktual olan problemlərdən, daim müzakirə olunan məsələlərdəndir. *"Bir-birlərinin dilini, ədəbiyyatını, tarixini bu qədər izləyən türk xalqlarının bu gün üçün ünsiyyətdə ən böyük problemi əlifba mövzusunadır"* (Sertkaya 2016: 52).

Türk dövlətlərinin latın əlifbasına (ortaq əlifbaya) keçidi olduqca mürəkkəb və keşməkeşli olmuşdur. Sovet hakimiyyəti dağıdıldıqdan sonra qəbul olunan latın əlifbasında müəyyən fərqliliklərin olduğunu görmək hələ də mümkündür.

"Alfabe birlighinin saqlanmasi hususunda bir alfabe tipini seçmekle de bu ishin tamamlanmasi mümkün deghildir. Mesela, bugun Kiril alfabesinden cikan Turklerin bir kismu Latin alfabesini kabul etmistir. Ancak, bu alfabeler bazi ozellikleriyle birbirinden farklidir. Aynı ses için aynı harfi kullanmak alfabe birlighinin üzerinde en çok durulması gereken hususudur. Ancak 1991 sonrasında Latin alfabesine geçen Türk toplulukları, Sovyetler dönemindeki durumu, yani aynı alfabede aynı seslerin bazılarını farklı şekillerle gösterme durumunu devam ettirmektedirler" (İbrahimov 2016: 216).

Ortaq əlifba türkləri bir-birinə bağlayan əsas vasitələrdən biri olmaqla yanaşı, türk dillərinin işlənmə arealının genişlənməsinə, bütün türk dövlətləri və türk topluluqları arasındakı mədəni, sosial, iqtisadi və siyasi əməkdaşlığı artırmaq baxımından əhəmiyyətli rol oynayır.

"Türk dillərinin latın əsaslı əlifbaya keçidi, əlbəttə, nəticə etibarilə iki baxımdan maraqlı doğurur: birincisi odur ki, bir türk dilinin daşıyıcıları digər türk dillərindəki yazıları rahat oxumaqla dillər arasında "ünsiyyət" in coğrafiyası genişlənməmiş, uyğun və ya oxşar cəhətlərin miqyası-ortaqlıq səviyyəsi meydana çıxmış olur; ikincisi isə odur ki, "türkcənin nə dərəcədə müstəqil dillərə diferensiallaşdığı yalnız elmi deyil, praktik gözlə də birbaşa görünür" (Qəribli 2018: 150).

Türk xalqları arasında birliyin təşkil olunmasında ortaq türk əlifbasının – latın əlifbasının qəbul olunması ilə iş bitmir. Bu sahədə görülməsi işlər hələ də var və davam edir.

"Əlifba birliyi bir əlifba qrafik tipini seçməklə bitmir. Məsələn, bu gün kirildən çıxan türklərdən hamısı latın qrafikasını qəbul edib. Ancaq bu, vahid əlifba ölçüsünə sığırımı? Eyni səsüçün gərəklidir ki, etni hərfi işlədəsən. Bu baxımdan eynən sovet dövründə olan vəziyyətdəyik, bəlkə, hələ ondan pis haldayıq. Ona görə pis haldayıq ki, sovet dövründə pozuculuq işi bir yerdən – Moskvadan idarə olunurdu. Ancaq indi hər türk dövlətində başqa-başqa tərəflərdən diktələr var. Bununla belə, bu pozuculuq üslubu bizə sovet ideologiyasından irs qalıb" (Hacıyev 2013: 210-211).

Latın əlifbasının türk xalqları tərəfindən yazılışı əməli olaraq XX əsrin ilk yarısından başlayır. Bu əlifbanın istifadə tarixinin uzunluğuna görə Türkiyə Cümhuriyyəti seçilir. Belə ki, 1928-ci ildən Türkiyə Cümhuriyyəti latın əlifbasından istifadə edir.

Osmanlı Dövlətinin son dövrlərindən etibarən ən çox müzakirə olunan məsələlərdən biri əlifba olmuşdur. Ərəb əlifbasının Türkcəyə uyğun olmaması ilə bağlı ilkin müzakirələr 1850-ci illərdə Əhməd Cövdət Paşa və Munif Paşa ilə bağlıdır. Daha sonra bu müzakirələrə Namiq Kamal, Əli Suyavi, Şəmsəddin Sami, Ziya Göyöl kimi maarifçilər qoşuldular. Bu ziyalılar ərəb əlifbasının Türkcəyə uyğunsuzluğunu dilə gətirərək latın əlifbasına keçilməsinin tərəfdarları olmuşdular. Bununla yanaşı ərəb əlifbasından istifadənin davam etdirilməsi tərəfdarları da var idi ki, onlar latın əlifbasına keçildikdə qədim Osmanlı tarixi və İslam dünyası ilə əlaqələrin kəsiləcəyindən narahat idilər. Beləliklə, Türkiyədə latın əlifbasına keçid ikitərəfli gərgin müzakirələrdən sonra baş vermişdir.

"Təqribən 75 il davam edən əlifba islahatı prosesinin sonunda 1 noyabr 1928-ci ildə 1353 sayılı qanunla latın hərflərinə əsaslanan türk əlifbası qəbul edilir. Qanuna görə, iki ay sonra, yəni 1929-cu ilin əvvəllərindən etibarən dövlət vasitəsilə yerinə yetiriləcək bütün yazışmalarda, mətbuatda və digər sahələrdə yeni türk əlifbasından istifadəyə, bundan sonra isə məktəblərdə və digər təhsil sahələrində də yeni əlifba ilə tədrisə başlanılır" (İbrahimov 2017: 41).

Türkiyə Cümhuriyyətindən sonra latın əlifbasına keçən ikinci türk dövləti Azərbaycan idi. Lakin Azərbaycanda latın əlifbasına keçid Türkiyədəki kimi tez və asan olmadı. Azərbaycanda əlifba islahatı İslam dinin qəbulundan başlayaraq 1922-ci ilə qədər davam etdi. Azərbaycan Sovet hakimiyyətinin tərkibinə daxil olduqdan sonra ardıcıl olaraq əlifba islahatı ilə qarşı qarşıya qaldı. Ərəb əlifbası artıq sıradan çıxarılırdı. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1924-cü il 27 iyun tarixli qərarı ilə latın əlifbası məcburi və dövlət əlifbası hesab olundu. Yeni türk əlifba komitəsinin hazırladığı yeni əlifba 33 hərfdən ibarət idi. Bu əlifba 1939-cu ildə kiril əlifbasının təsdiq olunmasına qədər istifadə edildi. 1 yanvar 1940-cı ildən etibarən kiril əlifbası Azərbaycanda rəsmi olaraq istifadə olunmağa başlandı.

1980-cu illərin sonu 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq latın əlifbasına keçmək məsələsi yenidən gündəmə gətirildi. Ziya Bünyadov, Firudin Cəlilov, Tofiq Hacıyev, Kamil Vəli Nərimanoğlu, Süleyman Əliyərli, Sabir Rüstəmخانlı və s. kimi ziyalılarımız latın əlifbasına keçilməsinin önəmindən danışaraq bu haqda müzakirələr aparırdılar. F.Cəlilov ziyanın yarısından qayıtmağın da önəmli bir addım olduğunu bildirərək yazırdı:

"Azərbaycan xalqı latın əlifbasını öz istəyi ilə, kiril əlifbasını isə təzyiq altında qalaraq qəbul etmişdir. Azərbaycan xalqı son iki yüz ildə bütövlüyünü, müstəqilliyini, milli ənənələrini, imanını, inancını, oğullarını, milli adını, soyadını, yazı mədəniyyətini itirdi. Xalqın mədəniyyətinə ziyan vuran, eyni dildə danışan doğmalarından uzaq salan bir əlifbanı çətin vəziyyətdə olsaq belə dəyişdirməliyik. Anadoludakı qardaşlarımız bir başqa əlifbada, Arazın o tərəfindəkilər də bir başqa əlifbada, biz isə hər ikisinin başa düşmədiyi bir əlifbada "tarix" yazırıq. Ziyanın yarısından da qayıtmaq kişilikdir" (Cəlilov 1990: 3).

1991-ci ildə tam olaraq 50 ildən sonra 1930-1940-cı illərdə qəbul olunmuş 32 hərfdən ibarət latın əlifbası bərpa olundu. 1991-2001-ci illərdə latın və kiril əlifbası paralel olaraq istifadə edildi. Azərbaycan Respublikası Prezident Heydər Əliyev`in 2001-ci il iyunun 18-də "Dövlət dilinin tətbiqi işinin

təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanı ilə 2001-ci il avqustun 1-dən Azərbaycan tam şəkildə latın qrafikalı əlifbaya keçdi. İlk olaraq bütün media və kütləvi nəşrlərin latın əlifbasına keçirilməsi rəsmiləşdirildi, ardınca isə bütün dövlət idarələrində, təhsil müəssisələrində, rəsmi və qeyri-rəsmi iş yerlərində, rəsmi sənədlərdə və s. sahələrdə latın əlifbasına keçildi və zamanında bunlar haqqında mətbuatda da çox geniş məlumatlar verildi.

Təqribən 70 ilə yaxın bir amana ərzində dörd əlifba dəyişən Türkmənistan Respublikasında hazırda latın əlifbasından istifadə olunsa da, türk-latın əlifbalarından müəyyən qədər fərqlənir. Buna səbəb qısa vaxt ərzində dörd əlifbadan - ərəb, latın, kiril, latın əlifbalarından istifadə etməsidir. 1922-ci ilə qədər ərəb əlifbasından istifadə edilən Türkmənistanda 1929-cu ilə qədər isə əlifbada müəyyən islahatlar edərək yeni formalardan istifadə etmişlər. 1929-cu ildə Türkmənistan SSR-də yeni əlifba – 40 hərfdən ibarət latın əlifbasına keçid qəti qərarla qəbul edilir. Bu əlifbanın ömrü uzun çəkmir. 1940-cı ilin mayında Türkmənistan SSR Ali Sovetinin dördüncü iclasında böyük səs çoxluğu ilə yeni əlifba - kiril əlifbası qəbul edilir. Kiril əlifbasının Türkmənistan`da istifadəsi 53 il çəkmişdir.

SSRİ-nin dağılmasıyla müstəqil Türkmənistan Respublikasında artıq latın əlifbasına keçid məsələləri müzakirə olunmağa başlayır. Nəticə etibarilə 12 aprel 1993-cü ildə 30 hərfdən ibarət yeni Türkmən latın əlifbasına keçidlə bağlı qanun qəbul edilir.

Bir çox türk xalqları kimi özbəklər də ilk ədəbi dil nümunələrini ərəb əlifbası ilə yazdılar. Bu onlarda 1930-cu ilə qədər davam etdi. 1926-cı ildə isə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayının latın əlifbasına keçidlə bağlı gördüyü işlərin və atılan ilk addımların digər türk dövlətlərinə olduğu kimi Özbəkistana da xeyli təsiri oldu. Türk xalqlarının ortaq latın əlifbasına keçməsi əsas Qurultayın məqsədlərindən biri idi. Qurultayın aldığı qərarların təsiri ilə 1929-cu ildə Səmərqənd`də Dil və İmla Konfransı keçirilir və 34 hərfdən ibarət özbək-latın əlifbası qəbul edilir. 1934-cü ildə özbək-latın əlifbası yenidən müzakirə edilir və sayı 9 olan sait həflərin sayı 6-ya endirilir. SSRİ tərkibinə daxil olan digər türk dövlətlərində olduğu kimi Özbəkistanda da latın əlifbasının istifadə müddəti çox az – 10 il çəkir. 1940- cı ildə özbək-kiril əlifbasına keçirilir. Təbii ki, qısa müddət 3 əlifbadan istifadə özbək dilinə təsirsiz ötürülməmişdir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra 1993-cü ildə Özbəkistan Respublikası da latın əlifbasına keçdi. 1995-ci ildə qəbul edilən özbək-latın əlifbası digər türk latın əlifbalarından fərqlənirdi. Bu yeni əlifbada özbək dilinə özbək dilinin səs quruluşuna uyğun olmayan işarələr də var idi. Zaman keçdikcə əlifba üzərində islahatlar apararaq yeni təkmilləşdirilmiş özbək-latın əlifbası hazırlanmış və 2021-ci il fevralın 10-da Özbəkistan Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi qərara əsasən, ölkə tam olaraq latın əlifbasına 2023-cü il yanvarın 1-dək keçməli idi.

Qazax yazı dilinin ilk əsərləri ərəb əlifbası ilə çap edilmişdir. Ərəb əlifbası ilə yanaşı kiril əlifbası ilə də qazaxların öyrənməsi üçün kitablar nəşr olunurdu. 1923-cü ildən başlayaraq ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə dəyişdirilməsi təklif edilirdi. Qazaxıstanda da latın əlifbasına keçidi sürətləndirən Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay olur. *"Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultaydan iki il sonra 1928-ci ildə Qazaxıstan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi 6-cı iclasın qərarı ilə 24 yanvar 1929-cu ildə latın əlifbası əsasında yeni qazax əlifbasının qəbulu haqqında qərarı təsdiqləyir. Bu qərar "Enbeşq qazax" qəzetinin 1 fevral 1929-cu il tarixli sayında xalqa elan edilir"* (İbrahimov 2018: 29).

29 hərflik yeni qəbul olunmuş latın əlifbası 1938-ci ildə islahat aparılması ilə 32 hərf olmaqla müəyyən edilmişdir. İslahat aparılmasına baxmayaraq kiril əlifbasına keçmək üçün konfranslar təşkil edilmiş, müzakirələr aparıldı. 10 noyabr 1940-cı ildə yeni qazax-kiril əlifbası qəbul olunur və 13 noyabr tarixində xalqa elan edilir. SSRİ-nin dağılmasından sonra müstəqillik əldə etmiş Qazaxıstan`da digər türk dövlətlərindən fərqli olaraq latın əlifbasına keçid mərhələsi bir qədər gecikməkdədir. Müstəqillikdən sonra əlifba ilə bağlı bir neçə layihə işlənib hazırlanmışdır. Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev hökumətə 2017-ci ilin oktyabrında "Qazax dilinin əlifbasının kiril əlifbasından latın qrafikasına keçirilməsi haqqında" fərman imzalayıb. Qazax dili əlifbasının 2025-ci ilə qədər 34 hərfdən ibarət latın qrafikasına mərhələli şəkildə köçürülməsi təmin ediləcək. Qazax alimləri digər türk dövlətlərinin əlifba təcrübəsi ilə tanış oldu və Azərbaycan təcrübəsini daha uğurlu hesab etdilər.

Qazaxıstanda bu sahədə hazırlıqlar artıq həyata keçirilir, 2025-ci ilədək ortaq türk əlifbasına keçidin yekunlaşacağı gözlənilir.

Qırğızistana gəldikdə deməliyə ki, ölkə 1923-1927-ci illərdə ərəb əlifbasından istifadə etdilər. Latin əlifbası isə 1927-ci ildə qəbul edilsə də, 1928-ci ildə istifadə edilməyə başlandı. Burada latin əlifbasına keçid ilk növbədə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayın rolu oldu.

SSRİ-nin tərkibində olan türk dövlətlərində əlifbanın kirilləşdirilməsi prosesi Qırğızistana da təsirsiz keçmədi. 1939-cu ildə əlifba məsələsi yenidən müzakirə edilir və 1940-cı ildə kiril əlifbasından istifadə edilməsi rəsmiləşdirilir və nə qədər qərribə olsa da bugünə qədər həmin kiril əlifbasından istifadə edilməkdədir. Qırğızistan yeganə türk ölkəsidir ki, hələ də kiril əlifbasından istifadəyə davam edir. Latin əlifbasına keçid haqqında müzakirələr aparılsa da, hələlik bu haqda ciddi addımlar atılmamışdır.

Sonuç

Bütün türk dövlətlərində başlayan milliləşdirmə prosesinin əsas faktlarından biri latin əlifbasına keçid idi. Bu yolda türk dövlətlərində ciddi addımlar atılmaqda davam edilir. Bu sahədə işin gedişi göstərir ki, ortaq latin əlifbasına keçid türk dillərini yazı baxımından da birləşdirəcək, bu dilin daşıyıcıları bir-birilə ünsiyyətdə daha rahat olacaq, türk dillərinin praktik əhəmiyyəti də artmış olacaqdır. Ümid etmək olar ki, latin əlifbası bütün türk dövlətləri və türk xalqları arasındakı mədəni, sosial, iqtisadi və siyasi əməkdaşlığı artırmaqla yanaşı, bütün türk dilləri arasındakı ortaqlığı və yaxınlığı getdikcə daha da inkişaf etdirəcəkdir.

Türk xalqları arasında ortaq ünsiyyət dilinin qurulması və işləkliyin artırılması üçün vahid əlifbanın mühüm yeri vardır. Ümumi kökə və mədəniyyətə sahib olan türk xalqlarının bir-biri ilə sürətli inteqrasiya proseslərinin gətirdiyi müasir dövrdə bu xalqların ortaq əlifbaya sahib olmaqlarının tarixi əhəmiyyəti var. Həmçinin latin əsaslı türk əlifbasına keçid dövrün ən aktual məsələlərindən biridir. Dövlət müstəqilliyi qazanan ilk günlərdən Türk xalqları arasında bu istiqamətdə işlər davam etməkdədir və türk xalqlarının çoxu artıq bu əlifbaya keçid edib.

Türk xalqlarının ortaq keçmişi ilə yanaşı, həm də ortaq gələcəyini qurmaq üçün əlifbanın ümumiliyi çox vacibdir. Ümümtürk dillərinin latin əlifbasına keçidi bu ümumiliyi tamamlayacaqdır.

Kaynakça

Axundzadə, Mirzə Fətəli (2005). Əsərləri. Üç cildə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı.

Buludxan Xəlilov (2006). *Türkologiyaya Giriş*. Bakı: Nulan nəşriyyatı.

Cəlilov Firudin (30.03.1990). Zıyanın Yarısından // "Azərbaycan" qəzeti, Bakı, s.3.

Clauson Sir Gerard (1962). *Turkish and Mongolian Studies*, London, (261s.)

Hacıyev Tofiq (2013). *Türklər Üçün Ortaq Ünsiyyət Dili*. Bakı: "Təhsil".

İbrahimov Elçin. (2017). *Türk Xalqlarının Ortaq Əlifba, İmla Və Ünsiyyət Dili*. Bakı: Mütərcim.

İbrahimov, Elçin (2016). "Türk Dünyasında Ortak Konuşma Dili Oluşturulmasında Alfabe ve İmla Sorunları", *Gazi Türkiyat*, Bahar, Sayı 18, s. 213-220.

İbrahimov, Elçin (2018). "Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Dil Politikası (Azerbaycan Örneği)", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 50, Türk Dil Kurumu, s. 99-116.

İbrahimov, Elçin (2021). "Azerbaycan'da Dil Politikalarının Toplumdilbilimsel Paradigmaları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Aralık (50), s. 27-41.

Qəribli Aysel (2018). "Türk Dili", "Türk Ləhcələri" və "Türk Dilləri" Anlayışlarının Genotipologiyası. Bakı: "Elm və təhsil".

Nərimanoğlu Kamil Vəli; Ağakışiyev Əliheydər (2006). "1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı", Bakı: Çinar-Çap.

Nərimanoğlu Kamil, Vəli; Əliheydər Ağakışiyev; Səadət Abdullayeva (2006). *Latin Əsaslı Yeni Türk Əlifbası və I Bakı Türkoloji Qurultayı*. (Bibliografiya), Bakı.

Sertkaya, Osman Fikri (2016). "Çağdaş Türk Dünyasında Tarihi İletişimin Değerlendirilmesi ve Çağdaş Türk Halkları Arasında İletişimin Sağlanması Üzerine", *The great steppe*, II, Astana, International Turkic Academy.